

PAPP SÁNDOR

A steppe a XIII. században

 Mongol lovasok karddal harcolva üldözik a legyőzött ellenséget. Középkori perzsa miniatúra

AKÖZÉPKORI Európa számára a civilizált világ határa nem sokkal nyúlt túl Magyarország keleti végein. A Don folyón túli terület már Ázsiához tartozott. Az Urál csak később lett a két kontinenst elválasztó határhegy. A középkori ember így még a valóságosnál is távolabb tolta magától az ismeretlen Ázsiát és lakóit. Ezzel összefügg az a tény is, hogy az európainak számító keresztény kultúra határa is lezárult a Kárpátok keleti lejtőin. Az ezután jövő terület vagy vallásilag, vagy életmódjában tűnt idegennek, s mint ilyen, sokszor ellenségesnek is.

Jelen dolgozatom célja egy Európától távoli hatalom, a mongol birodalom kialakulásának és korai történetének áttekintését tűztem ki. Különös tekintettel a törzsi-törzsszövetségi, illetve földrajzi viszonyokra, amely otthont adtak azoknak a nomád életformát űző népeknek, akik a mongolok áldozataként, illetve szövetségesekeként részt vettek az utolsó és legnagyobb nomád államalakulat létrehozásában.

Nem szabad azonban megfeledkezni a steppe peremterületein élő letelepült civilizációkról sem, amelyek a feltörekvő, erősödő birodalom számára biztosították a hódoltatás lehetőségét.

Mindenekelőtt a nomád társadalom legfontosabb jellemzőit említtem meg. „A nomadizmus a legelőterületek szabályos váltakozásán alapuló nagyállattartó pásztorkodás. Magának a görög nomasz (birtoikos esetben nomadosz) ‘pásztor’ szónak az eredete is a terület felosztására utal” – írja Vásáry István *Arany Horda* című könyvében. A fenti definícióban két dolog fontos: a nagyállattartó pásztorkodás, illetve a legelőterületek szabályos váltogatása. Ez utóbbihoz nem kell sok magyarázatot fűzni annak bizonyítására, hogy a csak vándorló életmódot élő népcsoportra miért nem alkalmazható a nomád jelző. Az a földrajzi környezet, amely a steppén élő népek otthonává vált, a korabeli fejlet-

len technikai eszközökkel más életmódot nem is biztosított volna. Ha áttekintünk Ázsia növényföldrajzi övein, akkor azt tapasztaljuk, hogy az északról dél felé húzódó régiók politikai és társadalmi helyzetét az ott folytatható gazdasági tevékenység határozza meg. Ebből következően, mivel a tajga őserdeiben az emberek elszigetelt csoportokban, primitív társadalmi szerkezetben éltek, itt nagy integráció nem következhetett be.

Nem úgy a délebbre húzódó végtelen pusztaságban. A Mandzsúriától a Kárpátokig nyúló steppe mindenütt alkalmas a nomád életformára. Mégis, a belső-ázsiai terület, a mai Mongólia az a földrajzi környezet, ahol a történelem nagy nomád birodalmainak bölcsője ringott, köztük volt természetesen a témánkul választott mongol birodalom is, melynek kialakulási folyamatát három nagy korszakra bonthatjuk:

1. Az 1100-as évek utolsó harmadától 1207-ig. E szakaszban hódoltatja meg Dzsingisz a Mongólia területén élő, többségében mongol nyelvet beszélő népeket.

2. 1207–1236-ig. A birodalom kiteljesedik. Ázsia jelentős részét bekebelezi a mongol állam, megteremtődik a lehetsége a nyugati támadásnak.

3. 1236–1241-ig. A kelet-európai steppe megszállása, Oroszország fejedelemségeinek és a Volgai Bolgár államnak a megdöntése.

A mongol–tatár állam létrejöttéről elsősorban a XIII. század közepén íródott Mongolok Titkos Történetéből szerezhetünk információt. A fentén kívül Rasiidain XIV. századi perzsa szerző műve az, amely ugyanerre a korra és eseményekre vonatkozik. Az iráni mongol ilkánok levéltárában, könyvtárában találhatta meg a szerző azt a forrásbázist, melynek segítségével alkotását megírta. Dzsingisz életével és viselt dolgaival a szintén perzsa Dzsuvaini foglalkozott *A Világhódító története* című históriájában.

Mielőtt rátérnénk a „Világhódító” családjára és eredetére, nézzük meg, milyen politikai környezet adta a hátteret az új steppei nagyhatalom felemelkedéséhez.

Kína északi részén önálló császár uralkodott, függetlenül a délitől. Északon a kitáj származású Liao-dinasztia virágzott 1125-ig. Ekkor a

mandzsu nyelvű nomád dzsürcsik döntötték meg a hatalmát és állították fel a Kin (Arany)-dinasztiát. Ez a császári család uralkodott aztán egészen a mongol hódításig. A kitaj fejedelmi családból származó Jelü Tasi nyugatra vezette legyőzött népét, amely felvette a kara (fekete) kitaj nevet. Ez a törzsszövetség győzte le 1141-ben a Szamarkand melletti Katavánál a szeldzsukokat. Ennek a csatának a híre elterjedt nyugaton, és a csodaváró légkörben legenda keletkezett a mohamedánokat pusztító János papkirályról, aki mint nesztoriánus uralkodó a Szentföldet fogja a mohamedánok kezéből kiragadni.

A régi Kína északnyugati részén Kanszu, Nan-san tartományok területén és a Kuku-nór tó vidékén a tibetivel rokon nyelvű tangutok éltek. A Tárím-medencében ujjur városállamok jöttek létre, amelyek a karlukok, majd a fentebb említett karakitajok fennhatóságát „élvezték”. Később az önállóvá vált Hvárezm hódította meg a területeiket.

A 1141-es karakitaj hódoltatás elől az 1100-as évek végére Hvárezm hamarosan felszabadult. Iszlám kultúrájára erős volt a perzsa befolyás. Szultánja, Mohamed meghódította a Szir-Darja és az Amu-Darja folyók között, Transoxániát, Afganisztánt. A birodalom felemelkedésének, mint majd látni fogjuk, 1219-ben Dzsingisz hadai vetettek véget. A Közel- és Közép-Keleten arab és perzsa nyelvű iszlám civilizációk virágoztak, a szeldzsukok pedig meghódították Kisáziát.

A kialakuló mongol állam bölcsőjében először a rokon népeket kellett szép szóval, vagy fegyverrel meghódítani. Ezek közül nesztoriánus vallást követtek a kereitek és a najmanok. A Bajkáltól délre éltek a merkitek, tőlük nyugatra az ojrátok. A Kerülen folyó mellett található a tatár nép, mellyel talán a legnehezebb volt elfogadtatni az uralmat. Itt élt még a bordzsin, Dzsingisz törzse, a leendő vezértörzs.

A felsoroltak közül csak a tatároknál állunk meg egy pillanatra. A nép neve a 8. századi orhoni türk rovásfeliratokon is előfordul. Legyőzésük után betagozódtak a mongol hadszerzetbe. Valószínű, hogy a hadjáratok során sok kerül belőlük nyugatra, mert a mongol birodalom elnevezésére inkább a tatár nevet ismerte meg a világ. Ez név nem azonos a nevüket átvett mai tatárokkal, akik nem mongol, hanem kipszak-török nyelven beszélnek.

Most pedig néhány szó a birodalomalkotóról. A hagyomány szerint 1162-ben született. Apja Jiszügej baatur, aki feleségét a merkitektől rabolta. Höelün akkor szült fiút, amikor férje egy tatár rabbal, Temüdzsinnel tért haza. A régi szokás szerint a rab nevét adták a gyermeknek. A név török eredetű, 'kovács'-ot jelent, mely név a foglalkozás szakralitása miatt is nagy tiszteletnek örvendett.

Temüdzsin szövetségese a mongóliai harcokban a kereit Tooril volt, akit később a kínaiak a Vang (herceg) névvel tüntetnek ki. Korábban Jiszügejvel lépett vértestvéri kapcsolatra, így köteleességévé vált „fogadott fia” ügyét támogatni. Később szembehelyezkedett rajta túlnövő védencével, ezért menekülnie kellett.

Temüdzsin másik segítője Dzsamuka volt. Amikor ő is ellenséggé vált, a behódoló törzs kiadta volt barátjának, aki kivégeztette őt. Dzsingisz így a hatalom birtoklásában egyedül maradt s 1206-ban felvette az ismeretlen eredetű Dzsingisz nevet, és nagykán lett. Megjutalmazta hozzá hű embereit, a hadsereg élére 95 ezredest nevezett ki s megszervezte a közigazgatást. Bevezette a najmanok által már használt ujjur ábécés írásbeliséget. Ezután elindult hódítani, melyre minden nomád uralkodó kényszert érez. Ez a kényszer főleg a steppei népek egyoldalú állattartó gazdálkodásával magyarázható. Az Ili és a Csu folyók vidékén, Nyugat-Turkesztánban legyőzte a karlukokat és a fennhatóságuk alatt álló ujjur városokat. Legidősebb fia, Dzsocsi pedig az erdei népek ellen vonult, és meghódította a mongol nyelvű burjátokat, orjátokat és az eltörökösödött kirgizeket. Az 1207-es évvel lezárultak a belső-ázsiai háborúk. Ekkor a nagy ellenfél, Kína ellen vonultak a mongol seregek. A kínaiak egyes diplomáciai lépésekkel és a ajándéknak nevezett jelentős adókkal ideiglenesen távol tartották maguktól a mongol veszélyt. A tangutok viszont tevénytájkáikkal adóztak új uraiknak. Kína békéje nem volt hosszú. 1214-ben a mongolok bevették Dzsungut (Peking), a császár pedig meghódolt. Végérvényesen csak Ögödej kán foglalta el a Mennyei Birodalmat (1232–1234).

A nagykán újabb hadjáratával már az iszlám világ bástyáit döntögette. Az Aral-tótól délre található Közép-Ázsia feltörekvő muszlim birodalma, a már fentebb említett Hvarezm. Uralkodója azzal haragí-

totta magára a „casus belli”-t kereső kagánt, hogy egy mongol követéssel kegyetlenül elbánt. A 1219-es invázió elpusztította a civilizált városokat, az öntözőrendszert, és utat nyitott a sivatag térhódításának.

Hvárezm pusztulásának híre eljutott a keresztény Európába is. A mohamedán állam hanyatlása nagy örömmel és reménnyel töltötte el a pápai Kúriát és az uralkodói udvarokat. Felcsillant a remény, hogy az a sokat várt keleti nesztoriánus birodalom megsegíti a vallásukat eretneknek tartó nyugat kereszteseit. Egy ideig Dávid papkirályról beszéltek, akinek apja vagy nagyapja a legendás János, majd ahogyan nem jött meg a megváltást jelentő sereg, összemosódott a két név és letűnt – de nem örökre – a remények színes palettájáról nyugatot megsegítő keleti keresztény birodalom álmoképe. Afganisztán 1221-es feldúlása után 1221-től 1125-ig megpihent a „nagy Hódító” a frissen elfoglalt nyugati területeken. Seregei viszont Dzsebe és Szübötej vezetésével Iránon át üldözték a hvarezmi szultánt, aki a Kaszpi-tenger egyik kicsiny szigetén hunyt el. A mongolok ekkor nem vonultak tovább nyugat felé, hanem északra fordulva, először a történelemben bevonultak Európába. Vizsgáljuk meg, milyen hatalmi tényezőket kellett figyelembe venni a hódító mongoloknak a kelet-európai steppén, illetve környékén.

Északon, az erdős övezetben szlávok és finnugorok éltek. Ezek az utóbbiak folyamatosan tért veszítettek és beleolvadtak a szláv „tengerbe”. Az egységes szláv állam, a Kijevi Rusz, amely a 10. század végén megadta a kegyelemdöfést a kazár birodalomnak, széthullott. Alkotóelemei pedig állandó háborúikkal lehetőséget adtak a nomádok hódító szándékainak keresztülvitelére.

Az orosz fejedelemségektől délre a pusztán a törökség kipscak ágába tartozó népek legeltettek. Nem alkottak egységes államot, csak laza szövetséget. Elnevezésük a különböző eredetű forrásokban más és más. Az oroszok polovecet mondanak, melynek jelentése ‘fakó’. A mohamedán források kipscakot említeneek, a nyugatiak kumánt, mi magyarok pedig kunt. A kipscak nép a 800-as évek kimek törzsszövetségének eleme, az Iszlim–Tobol folyók mentén. Később, az 1030-as években, megszállják a kazah steppét, amelyet Dest-i kipscaknak neveztek. Innen vándoroltak tovább nyugat felé.

A kun nép és név Kína határvidékéről került be Európába. A kun-kumán név török jelentése szintén 'fakó'. (A orosz kifejezés tehát ennek a fordítása.) A kunok, bár később csatlakoztak a törzsszövetséghez, de a XIII. századra már egy népre vonatkoznak a fenti népnevek.

A harmadik jelentős hatalmi tényező a Volgai Bolgár Állam. A bolgár nép egy valamikor népes török nyelvi ág egyik eleme volt. Ma ezt a sajátos nyelvi csoportot – amelyben a legjellemzőbb, hogy a -z- hang helyett általában -r-t ejtenek – csak a csuvasok képviselik. A bolgárok elődei az onogur, ogur, kutrigur, utrigur népek az V. században költöztek be Európába, a Kaukázus előterébe. Ezt nevezzük Kubán-vidéki bolgár őshazának. Innen költöztek szét a VII. században. Egyik csoportjuk az Al-Dunánál megalapította a mai Bulgária elődjét, míg egy másik csoport a Volga mentén északra haladt és államot alapított. Adót fizettek a kazároknak, de bukásuk után átvették tőlük a kereskedelem irányítását. Piacaikon észak és dél áru cseréltek gazdát. Felvették az iszlám vallást. Területeik határán, valahol a Volga mellett találta meg Julianus barát a keleten maradt töredék magyar népcsoportot 1236-ban.

Az utolsó terület, amelyről a kelet-európai steppe kapcsán beszélni kell, a Krím-félsziget. Antik alapokon épült, különböző itáliai (Vence, Genova) kereskedőtelepek, városok virágoztak itt a mongol támadás előestéjén, de utána is. Gazdasági alapjuk a kor legkelendőbb árucikke, az eleven ember volt. Az iszlám államok jelentő részben ebből a térségből fedezték rabszolgaszükségletüket. Tardy Lajos e kegyetlen kereskedelmet folytató kufárok kimutatásai közt több olyan utalást talált keleti magyarokból rabszolgává lett személyekre. A legkésőbbi adatot, mely egy 1915-ös háborús jelentésben fordul elő, *Tatárországi rabszolgakereskedelem* című könyvében közölte.

Kelet Európa, mint említettem, 1223-ban már megismerkedett a mongolokkal. A kun sereg Kuten (Kötöny) vezetésével, az oroszokkal egyesülve próbált ellenállni, de a Kalka folyó mellett teljes vereséget szenvedtek. A tatárok feldúlták a Krím-félszigetet, majd rátámadtak a volgai Bolgáriára. Julianus a keleti magyaroktól arról értesült, hogy ők a bolgárokkal megverték a hódítókat. (Némely szakirodalom kétségbe vonja a fenti állítást.) Dzsingisz kán még életében felosztotta fiai

között a birodalmat. A négy fiú legkisebbike, Toluj a törzsterületeket kapta meg. Ő volt az „otcsigin”, a tűzhely őrzője. Ödögej, a harmadik fiú, a Balhas-tótól keletre eső térséget, az Iszim és az Irtis folyó vidékét örökölte. Csagatáj, a második fiú, a „dzsaszak”-nak, a mongol szokásjognak az őrzője lett, s az Ili, Csü és a Talast folyók völgyében, Transoxánia és a Kasgár területein uralkodott.

Dzsocsi, a legidősebb pedig olyan területet kapott, amelyet még nem kebeleztek be. (Ezt a tényt többen azzal próbálták magyarázni, hogy a nevezett fiú bizonytalan származása miatt lett ekként megkülönböztetve). Ő kapta a meghódítandó nyugatot.

A mongol nyelvben a részfejedelemség, a részbirodalom neve „ulusz”. A fentiek szerint kialakított állam rendszere az ulusz-rendszer. A meg nem hódított nyugati terület innen kapta a Dzsocsi ulusza nevet. Az oroszok Arany Hordának nevezték, s tőlük átvéve ma is így ismeri a világ a nyugati mongol államalakulatot. Az „örökös” Dzsocsi 1227-ben váratlanul meghalt, Dzsingisz még saját halála előtt kijelölte utódául Batut, aki Dzsocsi fia volt. A világhódító uralkodó az akkor ismert világ nagy részének uraként hunyta le a szemét.

Batu az örökségét addig nem vehette kézhez, míg nyugati hódítást a kuruktáj el nem döntötte, 1236-ban elhárult ez az akadály. Európát megdöbbenetette a nyugat felé menekülők elbeszélése az új keleti támadóról. Oroszország fejedelmei sorra elvesztették államaikat, a kipcsak-kun törzsszövetség egy része Kötöny vezetésével bebocsátást kért IV. Béla király erősnek hitt államába. Ez természetesen felháborította a nomádokat, akik szemében a rabszolga befogadása óriási bűn volt. Megvolt az indíték, hiszen meg kellett torolni az őket esett sérelmet. És elindultak a tatár seregek Magyarország felé.

1241-et írtak ekkor.